

Արդ, ի մի ամիսիկում ցարդ ըստածներն կը յանգինք հետեւեալ եղբակացութեան. Լուկուլտ իւր հրամանին տակ ունէր Վալերիանեան երկու լեգէոններն, ու մնացեալ երեքին 17 վաշտերը. ընդ ամէնը 18.000 հետեւակ, 3000 հեծեալ եւ 1000 թիթեւաղէն:

(Շարունակելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՓՈԼԵԱՆ

Զ. ԴԱՐՈՒ ԿԱՄԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Հայոց պատմութեան միջին շրջաններէն է Զ. դարը, եւ այդ միջութիւնը բնականաբար ազդեցութիւն կ'ընէ նաեւ Հայ մէն մի տոհմի, հետեւաբար նաեւ Կամարականներու պատմութեան վրայ: Մինչ Ե. դարու երկրորդ կէսին իշխող Կամարականներու նկատմամբ համեմատաբար մանրամասն տեղեկութիւններ ունինք. Զ. դարը մէկ թափով կարծես կը կտրէ պատմութեան թելը: Ե. դարու Մեծ Կամարականներու պայազդաները ճշգրտելու ի վիճակի չենք: Հայաստանէ դուրս գործող Կամարական իշխանները որքան ալ փայլուն դիրք բռնեն պատմութեան մէջ, կը մնան օտար, թէ ցեղաբանութեան անստուգութեամբ եւ թէ հայ հողէն բաժնուած ըլլալով: Հայ մատենագրութեան մէջ աստ անդ պահուած յիշատակները շատ անգամ պարզ անուններէ կը բաղկանան առանց նախընթաց ու հետեւորդ տոհմադրային լուսարանութիւններու: Սահակի, Ներսէսի եւ Հրահատի ժառանգներն ի լոյս հանելու բաղձանքն եւ յոյսէն հրաժարելով ուրեմն ի մի կը հաւաքեմ ցիրցան անուններ, որոնք Զ. դարու Կամարականները կը պատկերացնեն:

Զ. դարու Կամարական իշխաններու ամենահին յիշատակութիւնը կը գտնեմ Ներսէս Բ. ի 554ին գրած թուղթին մէջ: Հոն կը կարդանք թղթոց, 74) Ալինեան չի տարակուսիր այս Զաւրակը Կամարական համարելու եւ կը նոյնացնէ Անանիա Շիրակացոյ Զաւրակին հետ (ՀԱ. 1913, էջ 79): Այս վարկածին դէմ ոնեւ լուրջ առարկութիւն ընել կարելի չէ: Սակայն ինչո՞ւ տոհմանունը լուրած է: Սոյն նախնիին մէջ գիտուած իրողութիւն է որ շատերը

յառաջ կը բերուին ոչ տոհմի անունով, այլ հօր կամ պապին: Զաւրակ ի Գղաւոնան՝ բացայայտիչ մը ունի, որ առաջին ակնարկին առեղծուածային կը թուի. տոհմի, գաւառի թէ՛ ազգի անուն է: Փոքրիկ սրբազրուութիւն մը կը բառնայ առեղծուածային հանգամանքը. Գրառանումն կը կարգամ: Գազարանումն, որով Զաւրակ կ'ըլլայ որդի Գազարանի մը, որ Զ. դարու առաջին կէսին ապրած ըլլալու է: Յայտնի է որ Գազարան՝ Կամարական անուն է:

Նոյն թղթին մէջ քիչ մը վար կը յիշուի «Աստուածատուր Արշաւրեան», որուն մէջ մէտ եմ նմանապէս Կամարական մը տեսնելու: Ստոյգ է որ Աստուածատուր անունը Կամարական չի հնչեր, բայց որոշ տոհմի մըն ալ առանձնայատուկ չէ եղած երբեք: «Արշաւրեան» մականունը ապացոյց է տոհմին եւ հաւանօրէն կապ ունի Արշաւիր Բ. ի հետ, որ Աստուածատուրի պապը կրնայ եղած ըլլալ: Կամարական տոհմէն երկու հոգւոյ յիշատակութիւնը դարմանալի չէ, քանի որ ուրիշ տոհմերէ աւելի թուով անձեր կը գտնենք սոյն նամակին մէջ: Հարց է, թէ այս երկուքէն ո՞րն էր տանուտէրը: Կարգէն դատեալով Զաւրակի (Զաւրակ) կը պատշաճի տանուտէրութիւնը, իսկ Աստուածատուր լոկ իշխան էր: Ինչպէս կը հետեւի բոլոր անուններէն յառաջ դրուած «Իշխանք» տիտղոսէն:

Մինչ Գազարանէ կամ Աստուածատուրէ մնացած ուրիշ ո եւ է հետք կը խոստփի մեր աչքերէն, Զաւրակ կը յայտնուի իբր Զ. դարու Կամարականաց կարկառուն դէմքերէն մին: Դուռնոյ ապստամբութեան եւ հետեւորդ կոիւններուն մէջ է, որ նա իր անհատական կորովով փայլած է իբր զօրավիգն Մամիկոնեան Սպարապետ եւ 571ի աղգային-կրօնական շարժման պարագլուի՝ Վարդանի: Եթէ 572ի անցու դարձերն ալ Ղազար Փարպեցոյ նման մանրապատում եւ արժանահաւատ պատմագիր մը աւանդած ըլլար, անշուշտ երեւան պիտի գային Ե. դարը յիշեցնող դրուագներ՝ Մամիկոնեան-Կամարական գործակցութեամբ դոյացած: Գժբախտաբար զուրկ ենք այսպիսի հեղինակներէ: Հայ եւ օտար այն մատենագիրները, որոնք խօսած են Դուռնոյ ապստամբութեան մասին (տես՝ Ալինեանի, Գժբախտաբարկիսատ գործը՝ Դուռնոյ 572ի ապստամբութիւնը եւ յաջորդ տասնամեայ շրջանը՝ ՀԱ. 1913, էջ 62—64՝ աղբիւրներ. 64—71՝ իրողութիւնն ըստ Յովհ. Եփեսացոյ. 72—80՝ ծանօթութիւններ) Կամարական գործակցութիւնն ի սպառ կը լռեն: Ասոնց հակառակ

573/574ին՝ Մծբնի առջև: Բայց նկատի առնելով փախուստի դիմող բանակին ուղղութիւնը՝ դժուար է կոխու Մծբնոյ առաջ մղուածին հետ նոյնացնել: Բանակին թիւն ալ տարակոյս կը ծնուցանէ: Մէտ եմ Խաղամուխեաց դաշտին վրայ մտածելու, որ կը գտնուէր «առ սահմանօր Բարդաստանի» (Չամչ., Բ. 286, ցանկ՝ 153), եւ որ պարտեալներուն փախուստը դէպի Նախաւան հասկանալի կ'ընէ: Հոն կը զարնուէին Հայք ու Պարսիկք, եւ վերջինները «անհնարահին հարուածովք մաշէին ի սուր սուսերաց» (Սեբ. 26, Յ. Կաթ. 37):

Այսչափ ծանօթ է Զաւրակի մասին: Արդեօք նա՞ ալ անոնցմէ էր, որոնք «գնացին ի ծառայութիւն Յունաց»: Շատ հաւանական է, որովհետեւ ինքն իբր Սուրենի սպանիչը՝ բոլորովին անապահով եւ վտանգալից հող ունէր իր ոտքերուն տակ՝ պարսկական բաժնին մէջ:

Կամսարականաց Զ. դարու պատմութեան նկատմամբ անդրագոյն տեղեկութիւններ կը թուի պահած ըլլալ Յովսիա հեղինակը, իբր Զ.—Է. դարէն, իր՝ «Թաթուլ, Վարոս եւ Թովմաս» գրութեան մէջ (հրտ. Ալիշան, Հայապատում, Պատմիչք, էջ 155—157): Խորագրին համաձայն՝ գրութեան առիթ եղած է Վարազդ Գաբեղեան, թերեւս այն՝ որ 554/555ին Ներսէս Բ. ի թղթին մէջ կը հանդիպի Վարազ Գաբեղեան ձեռով (Գ. Թ., էջ 74): Զարմանալի հակադրութեամբ Ալիշան, որ այս նոյնացումը կ'ընդունի (Պատմիչք, էջ 156), Յովսիայի պատմութեան մէջ յիշուած Վարազտիրոցի մը նկատմամբ եւս կը դիտէ՝ «թուի նոյն ինքն այս պատմութիւնս խնդրուն ի Յովսիա» (Պատմ. 427): Ալիշան մտադիր չէ եղած սակայն, որ գրութեան մեկնասը՝ Գաբեղեան է, բայց ոչ՝ Պատմութեան Վարազտիրոցը:

Պատմական գրուածքիս հետեւեալ տեղիքներն ըստ երեւութին կը շօշափեն զմեզ զբաղցող տոհմը:

Էջ 427. «Եկն Վարազտիրոց իշխանն Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց, որ ի բանաստեղծացն Սպարապետ անուանիւր, մեծ տոմութեամբ միութարէր զաղքատս, եւ գրիքուջ ծննդեան գեօղ սրբոյն (Թաթուլ) տայր ի վանսն՝ հաստատուն կառելով, եւ եղեալ զկտակն ի վերջ տապանի Սրբոյն՝ ասէր. Սուրբ Ճգնաւոր, մի զանարժանս յօգնականութենէ քումէ, եւ զքո հայրենի գեօղը՝ քեզ եմ աւանդեալ, եթէ դք հակառակ կայցէ՝ դու լեր վրէժինդդիր»:

Պատմութեան ընթացքէն կը տեսնուի, որ Բագրեւանդայ ծննդեան երգուած ու հռչակուած այս Սպարապետը «յեւ Ե. դարու» կ'ապրէր (Ալիշան, Այր. 55): Հաւանօրէն ասոր որդին է 554ին յիշուած «Աշոտ ի Վարազտիրոցեան» (Գիրք թղթոց, 74): Թէ սոյն անձը Կամսարական չէ, բացարձակապէս ստոյգ է ոչ լոկ անունէն այլ նաեւ տոհմանունան պահասէն: Յովսիա ուրիշ անուններու մօտ չի մոռնար «Կամսարական» յաւելուածը, ուստի հոս եւս զանց չէր առնուր, եթէ Վարազտիրոց նոյն տոհմին պատկանէր: Տարակուսական կը գտնեմ Տէր «Արշարունեաց» պարագան, որովհետեւ յեւ Ե. դարու յայտնի են Տեարք Արշարունեաց թէ Ղազարէ (Ներսէս) եւ թէ Գիրք թղթոցէ (Սահակ):

Էջ 429. «Գայր եւ իշխանն Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց Աշոտ որդի Միքատայ՝ ի վանքս, եւ տայ զԾնօտկոյս, հաստատուն գրով, եւ Ղոսկոյն ի Վանգոյս, ի պէտս վարդապետացն՝ որ զգրչութեան արուեստն ունէին, եւ զսուրբ գիրսն յօրինէին, որք էին երեսուն եւ վեց վարդապետք»:

Սոյն Աշոտը՝ ըստ պատմագրին կ'ապրէր Յովհաննէս Բ. Կաթուղիկոսէ վերջ, ուրեմն Զ. դարու երկրորդ կէսին (Ալիշան, Այր. 55): Վերոյիշեալ պատճառով ասոր Կամսարական ըլլալն ալ առ նուազն երկբայական կը համարիմ: Իսկ «Արշարունեաց» յաւելուածին պատմական արժէքն ուրանալու դրական հիմ մը չունիմ: 507էն մինչեւ Է. դար՝ Արշարունեաց անունը իբր յորջորջանք յայտնապէս Կամսարական իշխանի՝ ոչ մէկ տեղ գործածուած կը գտնեմ, անհնար չէ մտածել, որ մեզի անծանօթ պատճառներով Զ. դարուն սոյն գաւառը Կամսարականներէն անցած ըլլայ ուրիշ տոհմի մը, սոյն պարագային՝ Բագրեւանդայ տէրերուն, եւ միայն Է. դարու Մեծ Ներսէսներուն ժամանակ վերստին իր նախկին տէրերուն վերագարծուած:

Յովսիա միայն մէկ Կամսարական կը յիշէ իբր այսպիսի, էջ 429. «Գաւիթ իշխանն Կամսարական շինէ զտեղին (փոխման Վարոսի), առնանելով զնա Գտկոյ վանք, եւ զհեղ գեօղ ի Բագրեւանդայ՝ հաստատուն գրով տայ ի վանքն, եւ ի Հորգեաց հարիւր կայթ հաց եւ հազար փառ գինի»: Այս գէպքը պատահած է Վարոսի մահէն վերջ՝ Զ. դարու առաջին կէսին: Գաւիթ Կամսարական այլուստ ծանօթ չէ:

Յովսիայ գրուածքը Կամսարականաց պատմութեան վրայ ունէ լոյս չի սփռեր: Անոր վրայ յեցած կարելի է միայն մակաբերել, որ Զ. դար

բուն փոփոխութիւններ տեղի ունեցած են հո-
ղային տէրութեան մէջ, բայց ստոյգ մանրամաս-
նութիւնները կը մնան միժոյ մէջ:

Զ. Դարու առ այժմ մեզին ծանոթ գրականներն են ուրեմն՝ Գաղաւն, Զաւրակ, Աստուածատուր եւ Գաւիթ:

Հ. Ս. ԿՈՂԵԱՆ

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ԲԱՌԱԽՍԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԻ ՄԱՍԻՆ

(Շարունակութիւնն:)

9.

10. — Աւելի տարօրինակն այն է որ իրօք
աւելի միակերպութիւն կայ ուրիշ բառախմբի մը
մէջ, բայց ճշդիւ այս բառերն անճշդութիւն կը
պարունակեն եւ սրբագրուելու են: Այս բառա-
խումբն երկրախօսական կարեւոր բառերէ կազմուած
ըլլալով, հարկ է որ աւելի մերձուստ քննենք:

Երրորդակարգի («երրորդական կարգ») շերտերը (Tertiär) այլևայլ ստորաբաժանումներն էրոզական լեզուները կը բացատրեն միեւնոյն աւարտով, որ ի հարկէ իւրաքանչիւր լեզուի մէջ ինքնուրոյն արտասանութիւն եւ երբեմն ուրոյն դրութիւն ստացած է. — օրինակ զՎ. éocène, գերմ. Tertiär Eozän. Արդ. ք. miocène բառին մէջ, չորս «Ֆլե-թամանային» դարը կը թարգմանէ, կ'ար- ղարացնէ այս փոխադրութիւնն անով թէ «յեր- րորդական դար» (պլիոցեն) (éocène) կրաքանական դարաշրջանութեան 1-ին (Lyell) տուեալ լինի միջին ժամանակի երրորդական կարգի գերմանացի, ընդ մէջ նորաշաշնային ժամանակի (éocène) եւ յետժամանակային դարը» (pliocène) եւ յետժամանակային դարը բաժնել կոչել յաւելու թէ ոմանք երկուքի բաժնել կոչել «միջաժամանակային» եւ «ղլաղադոյն» pleisto- oligocène, եւն (համա. Բ, 94): ք. չունի pleisto- cène, զոր չունի նաեւ Լ, որ դարձեալ չունի oli- gocène բառն ալ: Իսկ միւսները Լ. «Ֆլե-թամանային» (éocène) — «նորաշաշնային» (pliocène): Սակայն Լ. (miocène) — նորձամուկ

ունի ուրիշ բառ մը՝ Paléocène, այն աստիճանը
զոր նոր երկրաբաններէն ոմանք կ'աւելցընեն Լեթոթ-
դակալի մէջ՝ «նորաշալալայի»-էն յառաջ: Եւ այս
միակ բառն է՝ որ ուղիղ փոխադրուած է «Հնաւոր-է»:
...-էն, եւանի միւս բառերէն գոնէ մաս մը կար

Լուսինեանի միւս բառերէն գտնուած են արդէն
արդէն ուրիշներուն քով: Ս. զրաժ էր արդէն
նախնայ, միջնայ եւ նորնայ¹: Եւ ճշդիւ այս
բառերը կը գործածէ նաեւ Ե՝ ուրիշ երկի մը մէջ,
երրորդականացեալ գետինները կոչելով՝ նախնայ
գետին (terrain éocène) միջնայ գետին (t. mio-
cène) (terrain éocène) միջնայ գետին (t. pliocène)²:
Եւ նորնայ գետին (t. oligocène) բառը,

[illegible]

Արդ խնդրի չկայ թէ ք.ի փոխադրութիւնը
անյարմար են եւ աւճշգրիտ: Ահովին ճշգրիտ չեն
նսեւ միւսները, — միակ բառ մ'ի բայ առեալ, —
եւ առհասարակ ընդհանուր իմաստով բառեր են,
եւ թէ ասոնց մէկ մասը գործածել ալ կարելի
լից թերեւս, չեն ներկայացըներ այն գաղափարը
զոր բացատրել ուզած է գիտութիւնը ստեղծելով
վերոյիշեալ եւր. բառերը: Անճշգրտութիւնը յայտնի
է անկէ որ mio- երբեք չի նշանակեր «միջին» եւ
plio- նոյնպէս ամենեւին «նոր», չի նշանակեր, Բո-
լորովին տարբեր բան են երկրաբանական հին
միջին եւ նոր դարերը, որոնց գիտական բառերը
բարեբախտաբար ընդհանրապէս ճշգրիտ փոխա-
դրուած են գրեթէ ամենուն քով: Եւ արդէն

1. 2. Ն. Սահակյան, «Երկրաբանություն», էջ 140:

Բեհանյ (Ղեկեա. 1900) էջ 689:

[illegible]